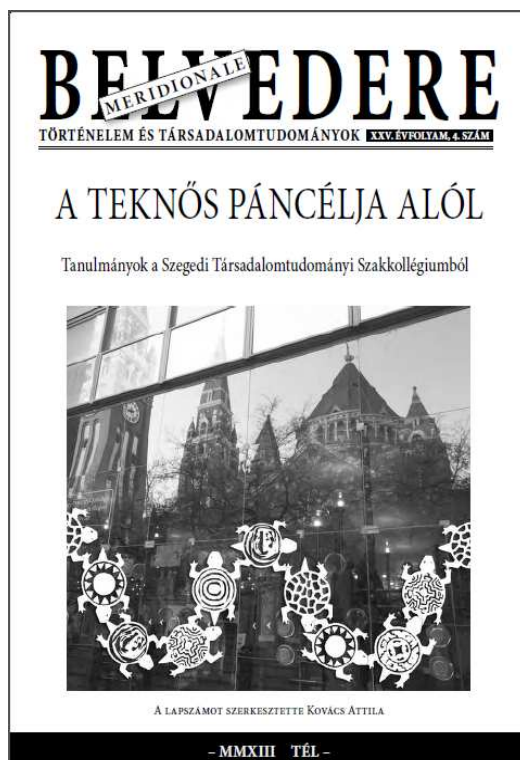

BELVEDERE

Történelem és társadalomtudományok
History and Social Sciences
www.belvedere.meridionale.hu
belvedere@jgypk.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
ISSN 1419-0222 (Nyomtatott)
ISSN 2064-5929 (Online)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Cím / Title:

Vándorcigányok az államszocializmusban
Gypsy Travellers in the Communist Era

Szerző / Author:

Gyenge, András

DOI 10.14232/belv.2013.4.2

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2013.4.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gyenge, András (2013): Vándorcigányok az államszocializmusban. Belvedere Meridionale. XXV. 4. 17–31. pp

GYENGE ANDRÁS

Vándorcigányok az államszocializmusban

— *Gypsy Travellers in the Communist Era* —

Abstract

After having recognised the social problems of settled Gypsies, we also have to turn our attention to the tensions resulting from the lack of social integration of travelling Gypsies in Hungary.

Can we even talk about classical examples of travelling Gypsies in Hungary in the Communist era? The literature published so far claims that most statistics on Romani people in Hungary are unreliable. This doesn't mean that the results of research carried out on this topic should be completely ignored, but the data have to be considered cautiously. It is especially true for surveys after 1945, since at that time highly different methods were used to determine the proportion of Romani people in the Hungarian society; hence the divergent results and obscurity of actual numbers. All we can give is estimation. My aim was to resolve contradictions and give a more precise picture of the situation of Gypsies, especially that of travelling Gypsies in Hungary, therefore I have involved in my research written sources such as reports of the MSZMP KB [Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party], case studies, qualitative field-works etc. Based on these documents, it has become possible to describe the process how the nomadic lifestyle of Gypsies in Hungary disappeared during the period from the turn of the century until the political transition. Additionally, a quite unique phenomenon is detectable in the Communist era; an institutionalised wandering controlled by the state which can be seen as the temporal extension of the former nomadism.

Bevezetés

Ha a már letelepedett cigányok társadalmi integrációjával kapcsolatos problémákat érzékeljük, még inkább foglalkoznunk kell a hazai vándorcigányok integrálatlanságából adódó feszültségeket. De lehet-e egyáltalán a klasszikus értelemben vett vándorcigányokról beszélni Magyarországon az államszocializmus időszakában? A kérdést megválaszolni azért is nehéz, mert az általam vizsgálni kívánt időszakra érvényesen 1945-től az 1960-as évek elejéig alig van a cigányságra vonatkozó adat vagy feljegyzés. Mégis kirajzolódni látszik egy tendencia, jelesül az, ahogyan a századfordulótól egészen a rendszerváltásig hogyan szűnik meg a vándorló életmód a magyar cigány lakosság körében. Véleményem szerint az államszocializmus korszakában egy egészen egyedi jelenségről beszélhetünk, egy intézményesített, központilag irányított vándorlásról.

Kezdetben a cigánykérdést egészen sokáig inkább szociális problémaként kezelték. Csak a századforduló után lett a cigánykérdésből etnikai kérdés. E dolgozat keretei között képtelenség lenne teljes egészében feldolgozni a magyarországi cigányság történetét, ezért én csak az 1893-as cigányösszeírástól számított közel 120 éves időszakot szeretném kiemelni, azon belül is különös figyelmet fordítani az államszocializmus időszakára. Jogos a kérdés, hogy miért pont az államszocializmus időszakát emelem ki ebből az időszakból, annak ellenére, hogy a cigányságra vonatkozó adatok, feljegyzések vagy hiányosak, vagy megbízhatatlanok. Ahogy erre számos, a témával foglalkozó szakirodalom is utal, ha vannak is a hazai cigányságra vonatkozó statisztikai adatok, közülük kevés megbízható. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem használhatóak, azonban sok esetben fenntartásokkal kell kezelni az ilyen témájú kutatásokat és azok eredményeit. Ez leginkább a 1945 utáni kutatások eredményeire igaz, melyek eltérő módon próbálták mérni a cigány származásuk számát a magyar társadalmon belül, melynek következtében olyannyira eltérő eredmények születtek, hogy teljes biztonsággal nehéz pontosan megmondani, legfeljebb csak becsülni lehet a cigányok számának változását az adott korszakban.¹ Éppen ezért nehézkes lenne csak és kizárólag a statisztikai adatokra támaszkodva bemutatni a cigányság helyzetét ebben a korszakban. Éppen ezért fordultam olyan írásos forrásokhoz, melyek segítségével teljesebbé válhat a kép.

Mielőtt részletesen ismertetném kutatásom eredményeit, egy rövid fejezetben definiálnám a „vándor cigány”, „kóbor cigány” fogalmát, utána pedig tennék egy rövid történelmi kitekintést a cigányság helyzetére vonatkozóan, és csak ezután mutatnám be az általam felhasznált forrásokat, majd azok vizsgálata során kapott eredményeket és az ezek alapján született következtetéseimet.

Fogalmi keretek

Ahogy azt már a bevezetőben is említettem, dolgozatom központi kérdése az, hogy az államszocializmus időszakában kialakult ingázó életmódot lehet-e a korábbi hagyományos vándorló életmód egy új alakváltozatának tekinteni? Azonban a kérdés megválaszolásához elengedhetetlen a „vándorcigány”, „kóbor cigány” fogalmának definiálása. Továbbá annak vizsgálata, hogy mennyiben fedí le ez a fogalom az angol szakirodalom használatos „traveller” kategóriát?

A kérdés megválaszolását az is nehezíti, hogy önmagában már azt is nehéz megmondani, hogy kit tekinthetünk cigánynak? Egyáltalán ki tekinti magát cigánynak? Tehát az egyén maga dönti el, hogy ő cigány-e vagy maga a társadalom?

A különböző történelmi korokban különbözőképpen tekintettek a cigányokra. Hol szociális dimenzióban, hol pedig etnikai dimenzióban jelenik meg. Csalog Zsolt „Etnikum? Faj? Réteg?” című írásában részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Csalog szerint a többségi társadalom „faji, vagy fajinak elképzelt kritériumok” alapján gondolkodik a cigányokról. Végül arra a következtetésre jut, hogy ennél sokkal bonyolultabb a kérdés. „A való helyzet magában rejti mindhárom tényező elemeit. Cigányságunk, e tudatkivetülés útján valósággá realizálódó kategória tudományos leírásánál operálnunk kell mind etnikai, mind faji, mind pedig szociális fogalmakkal. Fontos azonban hangsúlyozni azt, hogy egyik sem abszolutizálható.”²

¹ HOÓZ 1987.

² CSALOG 1973. 41.

Ugyan nem csak a cigányságra volt jellemző a vándorló életmód, azonban valamilyen úton-módon mégis összekapcsolódott a cigánysággal. Annak ellenére, hogy a 19. századra már a cigányság nagy része felhagyott a vándorlással, ez a nézet mégis tovább élt a társadalomban. Így például azokat a cigányokat, akik csak szezonálisan, munkavállalás céljából költöztek egyik országrészről a másikba összesták a cigányok azon csoportjával, akik ténylegesen is vándorló életmódot folytattak.

Végezetül pedig szót kell ejteni az angol szakirodalomban bevett „traveller” kategóriáról is. Az angol szakirodalomban a cigányokat gyakran sorolják a „traveller” kategóriába, melyet ugyanúgy alkalmaznak a vándorló életmódot folytató írekre is. Éppen ezért javasolja Okeley a „Gypsy/Travellers” kettős elnevezés használatát, többek közt azért, mert a cigányok önmeghatározás céljából szívesebben használják a kevésbé pejoratív „Travellers” kategóriát.³ Pontosan ezen okból kifolyólag a két fogalom – „Travellers” és „vándorcigány” – nem feleltethető meg egymásnak.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a cigányság körében a klasszikus értelemben vett vándorló életmódot folytató csoportok az 1960-as évekre fokozatosan eltűntek. Azonban a korábbi vándorló, nomád életmódban gyökerező kulturális minták, szokások, hagyományok átörökítődtek a későbbi generációkra. Dolgozatomban ezt a mozzanatot felhasználva próbálom bebizonyítani, hogy az államszocializmus korszakában kialakult ingázó életmód véleményem szerint a hagyományos vándorló életmód meghosszabbításának tekinthető.

Történeti áttekintés

Dolgozatomban nem célja a magyarországi cigányság történelmének teljes feltárása, ugyanakkor a megértéséhez elengedhetetlen a történelmi háttér rövid ismertetése. Én csak a dolgozat szempontjából fontos korszak társadalomtörténeti hátterét szeretném ismertetni.⁴

Nem állíthatjuk azt, hogy az évszázadok során nem voltak konfliktusok a hazai cigányság és a magyarországi települések nem cigány lakossága között, azonban ezek a konfliktusok megmaradtak helyi szinten. A konfliktusoknak számos okai voltak, ezek közül talán a legfontosabbnak a cigányok által folytatott vándorló életmód mondható. 18. századtól egyfajta elvárás volt mindenkiel szemben, hogy jól behatárolható helyet foglaljon el mind a fizikai, mind a társadalmi térben. Emiatt erősödhetett fel az idegenkedés a cigányok vándorló életmódjával szemben. Dupcsik ezzel kapcsolatban három kategóriát sorol fel, a ténylegesen vándorló, az időszakos vándorló és letelepedett életmódot folytató cigány népességet.⁵

Már a kezdetektől fogva számos speciális mesterséget űztek a cigányok – rációfolva az elterjedt közvélekedésre, miszerint a cigányok elutasítják a munkát.⁶ Ugyancsak a cigányokkal kapcsolatos egyik tévhit, miszerint javarészt zenélésből élnek. Valójában a muzsikusi pálya a történeti időkben nem volt annyira elterjedt a körükben, szemben a fa- és fémmegmunkálással, a vályogvetéssel, a kosárfonással stb.⁷

³ OKELY 1983. 18–19. vö. TURNER 2000. 68–77.

⁴ PL. ROSTÁS-FARKAS – KARSAI 1992.

⁵ DUPCSIK 2009. 43–44.

⁶ NAGY 2004.

⁷ NAGY 2004.; KEMÉNY 2000. 10.

Ugyan nincs pontos adat arról, hogy valójában mennyi cigány is élhetett akkoriban Magyarországon. Rádásul „(...) a 18. századra megszűnt az ország szétdaraboltsága, az állandó háborús állapot, egységesül és hatékonyabbá vált a közigazgatás.”⁸ Ennek következtében a cigányok által űzött mesterségekre egyre kevésbé volt szükség.

A felvilágosult abszolutista uralkodók, miközben racionalizálni és egyben civilizálni próbálták a magyar társadalmat, eljutottak a cigányság letelepítésének megfogalmazásához is. A Mária Terézia és II. József alatt született rendeletek a cigányok asszimilációját célozták, mely során, melynek megvalósításához akár totalitárius eszközöket is igénybe vettek volna az erőszakos asszimilációs és letelepítési célú politika sikeres megvalósításához. Többek közt ennek is köszönhető, hogy a 19. századra már letelepedett és felhagyott a vándorló életmóddal.⁹

Az oláh cigányok megjelenésével még differenciáltabbá vált a magyarországi cigányság; és még jobban fragmentálta magát a cigányságot is, és – ahogy Dupcsik fogalmaz – kialakult egy sajátosan kettős kép a magyarországi cigányságról. Ennek ellenére a 19. század lényegében különösebb társadalmi konfliktusok nélkül telt el – legalábbis nem maradtak fent olyan dokumentumok, amelyek, példának okáért akár cigányellenes atrocitásokról, akár a cigányság kriminális aktivitásáról szóltak.

Az 1867-es kiegyezés után létrejött dualista államberendezkedés, annak ellenére, hogy polgárosította és modernizálta a társadalmat, egy sor társadalmi feszültségek megerősített, illetve kitermelt az országon belül. Az emancipációs törvény az egyéni jogok tekintetében megadta, de kollektív jogok tekintetében megtagadta az egyenjogúsítást a nem magyar lakosság számára. Azonban a legnagyobb probléma az volt, hogy nem állt rendelkezésre megbízható adatok a cigányságra és a cigányság helyzetére vonatkozóan.

Hieronym Károly belügyminiszter éppen ezért 1893-ban elrendelte a cigányok összeírását Magyarországon. A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal végezte, Hermann Antal, a Néprajzi Társaság létrehozójának a vezetésével. Ennek köszönhetően temérdek adat gyűlt össze az akkori Magyarországon élő cigányságról. Továbbá – és a téma szempontjából ez a legfontosabb – Hermann a kutatási eredményekre hivatkozva a következőket állapította meg a cigányságról: nagy részük magyar anyanyelvűnek vallja magát, többségük letelepedett életmódot folytat,¹⁰ de egy csoportjukra jellemző a csavargás, a nomád életvitel. (Számos más forrásból származnak adatok a cigány népeiségre vonatkozóan. Már 1873-ban is volt egy cigány összeírás, továbbá a népszámlálások adatai között is találhatunk a cigányságra vonatkozó adatokat, azonban az adatok rendkívül eltérőek, mivel a népszámlálások alkalmával anyanyelv szerint végezték el az összeírást.)¹¹

A századfordulótól azonban a magyarországi cigányság helyzete egyre rosszabbá vált. Korábban is léteztek a cigányokkal szembeni tévképzetek és hiedelmek („embert esznek”, lopnak stb.), azonban a 20. század elejétől kezdve ezek egyre felerősödtek. Egyre erőszakosabb bűncselekményekkel hozták kapcsolatba a cigányokat – rablással, gyilkosságokkal. Fordulópontnak tekinthető a magyarországi cigányság történetében a dánosi rablógyilkosság, hiszen általa addig mélyen rejtőző társadalmi problémák, feszültségek kerültek a felszínre.¹² Nem arról van szó,

⁸ DUPCSIK 2009. 49.

⁹ FRASER 1996. 1996.

¹⁰ Összesen 274 940 cigány élt akkor Magyarországon, ebből 243 432 letelepedett, 20 406 huzamosabb ideig tartózkodott egy helyben, 8 936 pedig vándorcigányként volt számon tartva (DUPCSIK 2009; GAÁL 2007)

¹¹ MEZEY 1986. 20–21.; FRASER 1996. 195.

¹² GAÁL 2007.

hogy korábban ne lett volna kérdés a hazai cigányság helyzete, azonban arra, mint rendészeti, egészségügyi, illetve oktatási-nevelési problémaként tekintettek.¹³ Pontosan ezen okokból kifolyólag kapott az eset hatalmas sajtóvisszhangot, aminek eredményeként maga a cigánykérdés is átkerült a rendészeti, bűnmegelőzési síkról az osztársadalmi problémák körébe.¹⁴ Arról nem is beszélve, hogy a különböző korszakokban a „cigány” fogalmának meghatározása is eltérő – hol szociális dimenzióban, hol etnikai dimenzióban jelenik meg.

Természetesen az eset csak jobban elmélyítette az előítéleteket a többségi társadalomban a cigányokkal szemben, ugyanakkor a kormányzati illetékesek továbbra is inkább közigazgatási kérdésként kezelték a cigányok ügyét.¹⁵ A helyzetet tovább rontotta az egyre felgyorsuló iparosodás és urbanizáció is. Szociológiai közhely, hogy az iparosodás során olyan gyorsan zajlottak le mélyreható változások a társadalmi struktúrában, hogy azzal a korabeli magyar társadalom pauperizált rétege – köztük a magyarországi cigányság nagy része nem tudott lépést tartani, melynek következtében egyre jobban leszakadtak, és kerültek még inkább a társadalom peremére. A cigányok helyzetét tovább rontotta, hogy az általuk űzött korábbi mesterségek amik java része amúgy is megkívánta a vándorló életmódot – piaca tovább szűkült. Mivel a cigányok rendre kimaradtak a földosztásokból, és az ipar sem volt képes felszívni a munkanélkülivé vált cigányok többségét.

A 1893-ashoz hasonló összeírás később nem született, sőt, az 1941. évi népszámlálásig a statisztika nem is foglalkozott a cigányokkal,¹⁶ ezért nehéz lenne pontosan megmondani, hogy mekkora arányban voltak az asszimilálódottak, letelepedettek és a továbbra is alkalmi munkákból élők, gyakran lakóhelyet változtatók száma a cigány lakosságon belül, és általában véve is csak becsülni lehet a cigány lakosság számát.¹⁷ Ráadásul a különböző rendeletek is csak a kóbor életmódot folytató egyénekre, legfőképp cigányokra vonatkoztak, tehát a röghöz kötés politikájáról továbbra sem mondtak le. A cigányok deklasszálódásának az egyik oka az volt, hogy egyrészt a társadalom semmilyen szolidaritást nem mutatott feléjük, sőt, káros, a társadalomra veszélyes csoportként tekintettek rájuk.¹⁸ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a cigányok elhurcolását a második világháború alatt többé-kevésbé tétlenül és részvétlenül nézte a magyarországi társadalom.¹⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a cigányok ügyét újra rendészeti, közigazgatási, egészségügyi stb. ügyként kezdték el kezelni, a figyelmet elsősorban a kóbor életmódot folytató cigányokra összpontosítva.

¹³ KÁLMÁN 1946.

¹⁴ Gaál György már idézett tanulmányában részletesen foglalkozik az esetről beszámoló rendőrségi jelentésekkel és a vidéki illetve a fővárosi sajtóban megjelent írásokkal. Ezeken az írásokon keresztül megfigyelhető az a folyamat, ahogyan a korabeli magyar társadalom mintegy rádöbben a kérdés súlyosságára és arra, hogy a cigányok helyzetén pusztán rendészeti intézkedésekkel nem lehet javítani, az ilyen irányú megközelítés csak tüneti kezelés, de megoldás.

¹⁵ MEZEY 1986. 26.

¹⁶ Az 1941. évi népszámlálás a cigányokat nemzetiségként kezelte.

¹⁷ HOÓZ 1987. 228.

¹⁸ A cigányokkal szembeni előítéletekről és az akkori cigányellenes közbeszédről részletesebben lásd KARSAI 1992. 31–53.

¹⁹ CSALOG 1993.

A cigányság az államszocializmusban

1945 után a faji megkülönböztetésen alapuló rendeletek, törvények érvényüket veszítették. Ezzel megteremtődött a jogegyenlőség – a munkához, tanuláshoz stb. biztosított lehetőségek tekintetében. Elméletileg. Azonban önmagában a jogegyenlőség nem számolta fel automatikusan a társadalmi egyenlőtlenségeket

Az 1945 utáni földosztásból a cigányok nagy része ismét kimaradt.²⁰ Ennek több oka is volt. Egyrészt maga a rendelet szabta keretek közé nem fértek be, másrészt a cigányság zöme sohasem kötődött igazán a mezőgazdasághoz – kivéve a már mezőgazdaságban dolgozó, asszimilálódott cigányokat.²¹ Természetesen az extenzív iparosításnak és a különböző újjáépítési munkálatoknak és a jelentős számú építőipari beruházásoknak köszönhetően a piac szívóhatása az ország minden pontját elérte, azonban ez közel sem érintette a cigányság egészét.²² Legkézenfekvőbb oka lehetne ennek, hogy a cigányok nagyon szétszórtaan éltek Magyarországon, tehát egyes régiókban élő cigány közösségek az ipari munkahelyek távolsága miatt a közelben lakó cigányokkal szemben hátrányba kerülhettek a munkaerőpiacba bekerülést tekintve. Ahogy erre Havas is rávilágít, ennél sokkal árnyaltabb volt a helyzet, ugyanis a hagyományok és életformák különbözősége legalább ekkora, hanem erősebb hatást gyakorolt a cigányok helyzetére.

Egy 1946-os tanulmányban arról olvashatunk, hogy a magyarországi cigányok – elsősorban a „kóbor cigányok” – felemelkedéséhez vezető egyetlen járható út az iparba való becsatornázásuk. A szerző azt is hozzáteszi, hogy az egyenlő jogok mellett biztosítani kell számukra a nemzetiiségi jogokat, javítani kell az iskoláztatásukon, lévén a cigányok nagy része iskolázatlan, szakképzetlen, analfabéta, valamint szükség van felvilágosító munkára mind a magyar sajtóban, mind a hazai iskolarendszeren belül, hogy megszüntessék a cigányokkal szemben élő előítéleteket a magyar társadalomban.²³

Valójában a program megfogalmazását tett nem követte. Egészen a hatvanas évek elejéig tulajdonképpen nem foglalkoztak a cigányokkal. A cigány lakosság lélekszámára vonatkozó pontos szám adatok sem állnak rendelkezésre az 1945 és 1961 közötti időszakból. Legfeljebb a megyei szinten egészségügyi, rendészeti stb. célból készült jelentések adataira lehet támaszkodni, azonban ezekből nem kaphatunk teljes képet a cigányság helyzetéről abban az időszakban.²⁴

Azonban egy másik tanulmány nyomán kiderül, hogy a nyilvánosság előtt ugyan nem, de valójában komolyan foglalkoztak a cigányság kérdésével. Természetesen ismét rendészeti szemszögből tekintettek a problémára, figyelmen kívül hagyva a társadalmi szempontokat. Erre talán a legjobb bizonyíték Purcsi Barna Gyula által bemutatott ún. fekete személyigazolvány bevezetésének előzményei és utóhatásai.

1953-ban készült rendőrségi cigányösszeírás. Ennek előzménye, hogy a BM ugyan folyamatosan foglalkozott a vándorcigányok kérdésével. 1953. augusztus 26. egy BM előterjesztés javasolja a lakosság igazolvánnyal való ellátását a következő okokból: „a) a lakosságnak kevesebb okiratot kellene évenként beszereznie, b) kevesebb munkája lenne hatóságainknak, c) meg lehetne

²⁰ CSALOG 1993. 21.

²¹ MEZEY 1986. 37.

²² HAVAS 1982. 182.

²³ KÁLMÁN 1946.

²⁴ Például: Szatmár-Bereg vármegye cigánykérdésről tartott ülésének jegyzőkönyve 1948. június 23. Mátészalka, Szatmár-Bereg vármegye törvényhatósági bizottsági ülésének jegyzőkönyvi kivonata 1948. október 27. Mátészalka stb. In NAGY 2011.

nehezíteni az osztályellenség, az imperialista ügynökök és a bűnözők káros tevékenységét, d) megkönnyíteni az államvédelmi, a biztonsági szervek munkáját a határövezetben és a kiemelt városokban, ahonnan a nem kívánatos elemeket jobban távol lehetne tartani.”²⁵ Eredetileg csak két változata volt az igazolványnak, egy állandó (öt évig érvényes) és egy ideiglenes. Azonban, mint az 1953-as rendőrségi cigányösszeírást követően – annak ellenére, hogy a statisztika szerint a cigány lakosságon belül a „kóborok” száma alacsony²⁶ – végül 1955-ben elrendeli, hogy a „kóbor elemek” – itt egyértelműen cigányokra gondolnak – külön igazolványt kapjanak, az ún. „fekete igazolványt”. Hozzá kell tenni, hogy az állandó igazolványok kiadásának feltételeit – mint pl. anyakönyvi kivonat, lakóhely bejelentésének elmulasztása stb. – sokan, köztük cigányok nem tudták teljesíteni, így életmódtól függetlenül ők is ilyen igazolványra voltak jogosultak. Ha ez egyértelműen nem is volt kimondva, de elsősorban a „szerző-mozgó”²⁷ életmódot folytató cigányok röghöz kötéséről volt szó. Így tehát ez a stigma olyan cigányokra is rásült, akik egyébként telepen laktak és egyáltalán nem folytattak vándorló életmódot, legfeljebb munkavállalás céljából utaztak.

Az 1956-os forradalom amúgy is az országra irányította a külföld figyelmét, így egy a faji megkülönböztetésen alapuló igazolvány egyre terheesebbé vált a hatalom számára. Ráadásul nem csak a cigányok érezték igazságtalannak a megkülönböztetést,²⁸ hanem már tanácsi szinten is a módszer ellen érveltek, és javasolták a kettős igazolványok rendszerének felszámolását. Ezt követően egymást érték a beadványok, javaslatok és a kérdés körül kialakult viták. Ráadásul a cigánykérdés a nyilvánosság egy másik szférájába kezdett el átcsúszni, tehát már nem csak a rendszeren belüli politikai diskurzusról volt szó. Persze a „kóbor elemek” kérdése továbbra sem sikkadt el, csak egészen más irányból közelítették meg a kérdést. A hosszas vitát követően 1963-ra végül a fekete igazolványok intézményét megszüntették, a már kiadottakat lecserélték.²⁹

Ingázás, munkásszállások

A fent leírtak természetesen nem jelentik azt, hogy ezzel megszűnt volna az érdeklődés a vándorcigányok ügye iránt. Sőt, nem csak az ő ügyük, hanem általában a magyarországi cigánylakosság ügyével kapcsolatban egyre élénkebb diskurzus alakult ki mind a tudományos, mind a politikai színtéren. Előbbi esetben érdemes megemlíteni az 1957-ben felállított Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, ami azonban sok szempontból a cigányság helyzetének javítására tett sikertelen próbálkozásnak bizonyult – vagy legalább is a politika annak ítélte –, ezért egy 1961-es MSZMP PB határozatban ennek a szervezetnek a felszámolása mellett foglaltak állást.³⁰

A politikai diskurzus felélénkülésének kezdeteire jó példa Vendégh Sándor *A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai* című előadása a Művelődési Minisz-

²⁵ PURCSI 2001.

²⁶ PURCSI 2001.

²⁷ HAVAS GÁBOR 1982 182–189.

²⁸ *Belügyi Szemle* 1963. 4. sz. 75. Id. PURCSI 2001.

²⁹ Az mindenképpen érdekes tény, hogy a bordó igazolványok egy külön rovatába továbbra is vezetni szerették volna, hogy az igazolvány birtokosa milyen bánásmódban kell, hogy részesüljön, azonban ezt a javaslatot, akárcsak a vándorcigányok összeírását, elvetették. Vö. PURCSI 2001.

³⁰ A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB PB határozata 1961. június 20. In MEZEY 1986. 240–242.; DUPCSIK 2009. 140.

térium Nemzetiségi Osztályának értekezletén. Egyértelmű az állásfoglalás amellet, hogy a cigánykérdés szerinte nem nemzetiségi kérdés.³¹ Külön kitér a cigányság belső differenciálódásra, lakóhelyi sajátosságaiból adódó különbségekre, különös tekintettel a továbbra is jelentős számban vándorló életmódot folytató cigányokra. Továbbá különös figyelmet szentel a cigányság elmaradottságára az iskolázott és az egészségügy terén, amelyek mind gátló tényezői a munkavállalási esélyeiknek, nem beszélve a kulturális különbségekről.³² Külön figyelmet érdemel, hogy egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a magyar társadalomban élő előítéletek felszámolásának.

Ezzel párhuzamosan tovább nőtt a magyarországi cigányok áramlása a munkaerőpiacra. Az egyre fokozódó építőipari beruházások – infrastrukturális fejlesztések, újjáépítési munkálatok – valamint az extenzív iparosítás követően megszorodó üzemek egyre több szakképzetlen munkaerőt igényeltek, amiből hatalmas hiány volt Magyarországon. Mivel a cigányok jelentős része szakképzetlen volt és alacsony iskolai végzettséggel rendelkezett, kézenfekvő volt, hogy az ipar és a vállalatok a cigányok köréből fogja pótolni a hiányt. Azonban ez egy nagyon hosszú és konfliktusokkal tüzdelt folyamat volt. Mint ahogy erre már korábban is utaltam sok település is messze esett az újonnan keletkezett munkahelyektől, ahova az eljutást csak hosszú utazásokon keresztül lehetett megoldani.

Még mielőtt az így kialakult életmód részletes ismertetésében és annak hosszú távú, még a rendszerváltás utáni Magyarország cigány lakosságára is kiható hatásait ismertetném, egy rövidebb gondolat erejéig rátérnék a cigányok lakáskörülményeire.

Az 1961. évi MSZMP KB határozat rendelkezett a cigánytelepek megszüntetéséről. Mivel pontos adatok nem álltak rendelkezésre, hogy az országban hol és mennyi telep létezett, 1964-ben az Építésügyi Minisztérium vezetésével megkezdődött a telepek összeírása. Az akkori összeírás eredményei alapján jól látható, hogy a legtöbb telep az Észak-Magyarországi és a Dél-Dunántúli Régióban volt található.³³

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda bizottságának tett 1968-as jelentés tanúsága szerint beindult a telepfelszámolás és a Városügyi és Építésügyi Minisztérium és az Országos Takarékpénztár hathatós munkájának köszönhetően egyre több lakás épült fel. 1965–1967 között a kedvezményes akcióban felépült, kedvezményes lakások csaknem felébe költözhettek cigányok.

Azonban a programmal kapcsolatban az egyik legnagyobb gond az volt, hogy ezek a tanácsi lakások, házak – csökkentett értékű, „Cs” lakások – ugyan a telepekhez képest magasabb komfortfokozattal rendelkeztek, mégis elmaradtak a települések lakásainak átlagos színvonalától. Továbbá a lakásépítések üteme is lassú volt, a jelentés számításai szerint ezzel az ütemmel közel 70 évbe telt volna a teljes telepfelszámolás.³⁴ TEZen túlmenően ekkor még a cigányok munkaerőpiaci beágyazottsága is elmaradt attól a szinttől, ami feltétele lehetett volna az ütem fokozásának. Ráadásul a korábban is sok gondot okozó egészségügyi problémák továbbra is megmaradtak, ami továbbra is rontotta a telepen lakó cigányok helyzetét. Ugyanakkor koordinációs nehézségek is voltak a folyamat során, mivel nem mindenhol hajtották vagy csak részben hajtották végre

³¹ VENDÉGH ENDRE: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai (előadás). 1959. november 13. Budapest In NAGY 2011.

³² Vö: A Győr-Moson-Sopron Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály feljegyzése a cigányok munkaügyi helyzetéről 1960. május 6. Győr In NAGY 2011.

³³ A telepek térbeli eloszlására és azok számára vonatkozó adatokat részletesebben lásd KERTESI–KÉZDI 1998. 297–313.

³⁴ A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása. 1968. június In MEZEY 1986. 245.

a rendeleteket, határozatokat.³⁵ Arról nem is beszélve, hogy a „kétoldali nevelőmunka” majd-hogynem teljesen sikertelen volt, továbbra sem sikerült megszüntetni a cigányokkal szembeni előítéleteket és diszkriminációt.

Ezt a jelentést követte az MTA Szociológiai Kutatóintézet 1971-es reprezentatív felmérése. E felmérés szerint Magyarországon a hetvenes évek elején 320 000-re becsülték a cigánylakosság számát.³⁶ Az 1974-es MSZMP KB jelentés szerint a lakásépítés egyre gyorsabb ütemben halad, egyre több cigány család számára teremődnek meg a feltételek az életszínvonal javulásához, növekszik az iskolázottsági szint a cigánylakosságon belül valamint a munkahelyi diszkrimináció is eltűnő félben van. De a jelentés kiemeli – ami egyébként olyannyira jellemző az akkori politikára –, hogy dacára a fent említett sikereknek, még mindig vannak problémák, sőt, azok egyre csak nőnek (egészségügyi problémák, oktatásból való kimaradás stb.). Általánosságban a cigányok lakáshelyzete nem javult, és a társadalmi beilleszkedés továbbra is lassú volt – nem dolgoztak, megtartották korábbi életformájukat stb.³⁷ Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a cigány lakosság nagy része falun élt, ahol javarészt csak a mezőgazdaságban volt lehetőség elhelyezkedni, szakképzettség hiányában jobbra csak napszámosként vagy bérmunkásként.³⁸ Azonban a technikai fejlődés egyik hatása a cigány munkások kiszorulását eredményezte a mezőgazdaságból. Így gyakorlatilag egyetlen megoldás maradt a cigányok számára, mégpedig az nehéz- illetve építőiparban való munkavállalás.

Érdeemes megemlíteni, hogy a sokszor – akár MSZMP KB jelentésekben is – hangsúlyozott kettős nevelőmunka korántsem volt annyira sikeres. Egy 1974-ben készült jelentés szerint annak ellenére, hogy az állam igyekezett javítani a cigányok helyzetén, a cigánylakosság oldaláról az állampolgári kötelezettségek teljesítése elmaradt – pl. lakáshitel törlesztés, szabálysértések stb.

Persze nem csak a politikai körökben volt elterjedt ez a vélekedés. 1979-re ugyan javult a cigányok helyzete, mind az oktatást, mind az egészségügyet valamint a foglalkoztatást tekintve,³⁹ de, elsősorban a lakásépítési akciók kapcsán, nőtt a magyar társadalom cigányokkal szembeni ellenszenvé. Egyre inkább elterjedt a köztudatban az a megállapítás, ami például akár a tanácsok beszámolóiban is megjelent, hogy „a cigányok a kötelességeiket nem akarják teljesíteni”, ellenben „jogaikat előszeretettel hangoztatják”, továbbá a nagyobb segélyezés, juttatás reményében igyekeztek helyzetüket a valóságosnál sokkal rosszabbnak felmutatni.⁴⁰ 1980-ban, Hann Endre *Egy rémhír nyomában* című tanulmányában egy viszonylag újnak mondható jelenségre hívta fel a figyelmet, miszerint „(...) a társadalom többsége feltételez egy 'cigány párti' preferenciarendszert, mely a cigánycsaládokat a magyarokkal szemben is, s azok kárára előnyökben részesíti.”⁴¹

Szintén nagyon fontos, hogy ugyan 1964 és 1978 között lezajló telep-felszámolási munkák, „cs” ház építések részint sikeresnek mondhatók – korábban telepen élőknek valamivel több, mint fele költözött új lakásba, azonban azt már nem vizsgálták meg, hogy az így bekövetkezett

³⁵ Uo. 248. oldal.

³⁶ Hoóz 1987. 230.

³⁷ A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1974. június 11. In MEZEY 1986. 251.

³⁸ BÁRSONY 1981.

³⁹ A jelentés adatait részletesebben lásd: A Magyarországi cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Politikai Bizottság Határozata. 1979. április 18. In MEZEY 1986. 265–275.

⁴⁰ A Városi Tanács VB. Titkárságának beszámolója a városi cigányságnak helyzetéről. 1977. november 25. Szentés In NAGY 2011. 385.

⁴¹ DEMSZKY 1980. 18.

lakóhely-változtatás révén hogyan változott a cigányok helyzete.⁴² Vagyis a hosszú távú következményekkel nem számoltak a program során. A cigány lakosok szegregáltsága ugyanúgy megmaradt, függetlenül attól, hogy hova költöztek át vagy költöztették át őket.

Az világosan látszik, hogy a „kóbor elemek” kérdése fokozatosan eltűnik a politikai diskurzusból.⁴³ Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy, amint azt láttuk, 1979-re a munkaképes férfi cigányok 80-90%-a dolgozott valamilyen formában (állandó vagy idegymunka).

A 1980-as évektől kezdve azonban lelassultak az építőipari beruházások és a recesszió előjelei már akkor jelentkeztek az iparban. Ennek köszönhetően a 80-as évek második felére a cigányok nagy része munkanélkülivé vált, főleg amiatt, hogy a korábban indokolatlanul nagyszámban foglalkoztatott szakképzetlen munkaerőt az ipar már nem tudta tovább eltartani. A megfelelő szakképzettség hiányában a cigányok teljesen kiszolgáltatottá váltak és ők voltak az elsők, akiket elbocsájtottak munkahelyükről – szemben a nem cigány lakossággal. Azonban a rendszerváltást követő recesszió viszont, ha nem is ugyanolyan mértékben, de már mindenkit érintett, tömegeken kerültek az emberek az utcára. És tulajdonképpen ezzel a mozzanattal válik teljessé a kép.

Ugyanis az államszocializmus a cigányság hátrányos helyzetét, köztük a vándorló életmódot folytató cigányokét, csak tünetileg kezelte vagy próbálta kezelni. Hiába voltak a cigányok felemelését célba vevő stratégiát átfogóak és terjedtek ki az oktatás, egészségügy, lakáshelyzet stb. területére, azonban – mint ahogy erre már korábban is utaltam – a kidolgozott programok végrehajtása annyira koordinálatlan volt, hogy MSZMP KB és PB határozatokon túl a tanácsi intézkedéseknél elakadtak. Ráadásul sokszor nem is voltak összhangban a valóságos helyzettel.

Arról nem is beszélve, hogy a munkahelyek még az extenzív iparosítás és a számos építőipari beruházás ellenére is messze estek azoktól a településektől, ahol a telepen élő cigányok laktak. A vándorcigány életmód felszámolására tett kísérletek közül talán az egyik legsikertelenebb az volt, hogy megfelelő engedélyek ellenében ugyan, de engedték a „szerző-mozgó” cigányoknak, hogy nagyjából hasonló viszonyok között folytathassák a kereskedő életmódot. Azonban hosszú távon az ő esetükben is elkerülhetetlen volt az ipari foglalkoztatás. Ilyen esetek voltak a helyi élelmiszeripari vállalatok, tsz-ek illetve IKV-k alacsony presztízsű munkakörei, amik jobbra csak idegymunkát jelentettek. Ily módon ezek a munkák nem garantálhatták a sikeres társadalmi és munkaerő-piaci integrációt. Ráadásul ezek a munkák természetükből fakadóan nagyobb szabadságot engedélyeztek, így tulajdonképpen csak konzerválták a cigányok korábbi életmódját.⁴⁴ Ez a réteg, ahogy azt Havas is megállapítja, különösen nehezen tudott beilleszkedni a nagyipari vállalatok által kínált munkahelyeken, mivel a tradíciók és családi kötöttségek náluk sokkal erősebbek, mint a munkakörnyezetben szocializálódott cigányok esetében, sokkal inkább ki van szolgáltatva a munkaerőpiac szeszélyeinek.

Ugyan az említett réteg csak egy vékony kis szelete a cigányságnak, nem szabad megfeledkezni azokról a cigányokról, akik korábbi hasonló életmódjukat feladva telepre, majd jobb esetben a telep felszámolás útján új lakásokba kerültek. Az ő esetük azért is különös, mert ugyan a vándorló életmóddal ugyan felhagytak, egészen pontosan kénytelenek voltak felhagyni, de a munka-erőpiaci kereslet és kínálat eloszlásának egyenetlenségéből fakadóan kénytelenek voltak ingázásra adni a fejüket, mely ingázás véleményem szerint a korábbi vándorló életmód újfajta alakváltozatának tekinthető.

⁴² DEMSZKY 1980. 19.

⁴³ Érdekes lenne megvizsgálni a korabeli sajtómegjelenéseket is ebben a témában, azonban e dolgozat keretei ez már nem fért bele.

⁴⁴ HAVAS 1982. 188–189.

Ez többféleképpen nyilvánult meg. Szerencsésebb esetben állandó munkahellyel rendelkeztek így csak egy adott irányban kellett ingáznuk lakóhelyük és a munkahelyet biztosító település között – természetesen a legnagyobb felszívó erővel Budapest rendelkezett.⁴⁵ Kevésbé jobb esetben viszont, és ez többek közt a brigádbér rendszeréből adódóan, gyakran változtatták a munkahelyüket. Ezt visszaszorítandó ügy rendelkezett az akkori vezetés, hogy három vagy annál több alkalommal munkahelyet, vállalatot változtató munkások újabb munkavállalás esetén csak a legalacsonyabb bérezési kategóriába kerülhettek. Ez elsősorban a cigányok röghöz kötésének céljából született rendelet volt. Továbbá igyekeztek minél homogénebb brigádokba beosztani őket, ami pedig ismét a szegregálódást eredményezte.⁴⁶

Általánosságban véve a „maszokolás” a ’70-es évek vége felé már egyre kevésbé volt jellemző, ennek ellenére viszonylag gyakori volt a cigány munkavállalók körében. Főleg azokban az időszakokban, például a munkahely-változtatás időszakában, amikor nem rendelkeztek a cigányok állandó keresettel.⁴⁷ Annyiban vitatkozni lehet Csalog Zsolt azon megállapításával, hogy a cigányok teljesen kiszorultak a második gazdaságból. Ugyanis a maszokolás, a munkatársak illetve a szaporodó magánmegrendelések által lehetőség nyílt számukra is a második gazdaságba való bekapcsolódásra.⁴⁸ Az tény és való, hogy a háztáji gazdálkodás lehetősége csak a cigány lakosság kis szeletének adta meg, mivel saját földdel csak kevesen rendelkeztek. Az is igaz ugyanakkor, hogy még így sem biztos, hogy többletjövedelemre tehetek szert, egyrészt azért, mert ennek az ingázó, brigád életmódnak velejárója volt egy olyan életvitel, melynek során az így szerzett többletet felélték. Másrészt pedig a gyermekvállalásbeli sajátosságoknak köszönhetően a megkeresett pénz majdnem teljes egésze felaprózódott a háztartás tagjai között.

A fentiekben leírtak elsősorban a férfi cigány munkavállalókra volt igaz. A nők esetében egészen más volt a helyzet. Az a tény, hogy arányait tekintve a munkásszállásokon a cigány női munkavállalók felülreprezentáltak voltak, arra engedne következtetni, hogy lényegében nem volt eltérés a cigány és nem cigány származású női munkavállalók helyzete között. Ezzel szemben ez korántsem volt igaz. Egyrészt sok esetben a magas gyerekszám miatt nem vállalhatták a cigány nők az utaztatást a távoli munkahelyekre. Ugyan ez megoldható lett volna a gyermekek különböző szociális intézményekben (óvoda, bölcsőde stb.) elhelyezésében, azonban itt egy újabb „falba” ütköztek. Egyrészt az ilyen intézmények száma alacsony volt azokon a településeken, ahol a cigányok laktak, ebből adódóan azok már nem tudtak több gyermeket befogadni. Ha volt is hely, akkor is diszkriminálták őket. Másrészt pedig a cigány közösségeken belül meglévő tradíciók is gátolták a nők munkaerő-piaci integrációját.⁴⁹

Még mielőtt rátérnék az utazási körülmények és ezek mentén kialakult szokások stb. ismertetésére előtte mindenképpen szólni kell a munkásszállási élet sajátosságairól és arról, hogy milyen helyet foglaltak el a cigány munkavállalók ebben a környezetben.

Egyrészt szóltam már arról, hogy igyekeztek minél homogénebb ipari brigádokat alkotni, ami fokozta a szegregáltságot. Azonban a munkásszállási élet körülményeiről és hatásairól még nem esett szó. A munkásszállások sokszor ugyan magasabb komfortfokozattal rendelkeztek,

⁴⁵ Elég csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg-megye és Budapest között közlekedő munkásokat szállító vonatra gondolni, mely „fekete vonat” nevet kapta.

⁴⁶ BÁRSONY 1981. 11–12.

⁴⁷ HAVAS GÁBOR 1982. 192.

⁴⁸ Vö. HAVAS GÁBOR 1982. 192–193. illetve BÁRSONY 1981. 11.

⁴⁹ CSALOG ZSOLT 1993. 31.

mint azok a putrik vagy telepi lakások, melyekről a cigány munkások többsége származott. Tehát a lakáshelyzet szempontjából ez egyfajta előrelépésnek volt tekinthető. Azonban a munkásszállások java része nagyon alacsony komfortfokozatú volt, így gyakorlatilag ez csak mérsékelt javulást hozott ebből a szempontból – a nem cigány lakosság esetében egyértelműen visszalépésről beszélhetünk az esetek döntő többségében.

Ugyanakkor a munkásszállásra bekerülve azonnal találkozniuk kellett a többségi társadalom előítéleteivel. Gyakori volt, hogy a cigányokat külön emeleteken vagy épületrészekben helyezték el, amelyeket gyakran nem is takarítottak. Az ő esetükben, szemben a nem cigány dolgozókkal, jellemző volt, hogy sok földijük lakott ugyanazon a munkásszálláson. Sőt, a közeli családtagok felköltöztetése is gyakori volt, gyakoribb, mint a nem cigány munkások körében.⁵⁰ Ezzel valamelyest képesek voltak áthidalni azt a feszültséget, bizonytalanságot, amely a nem cigány munkások tudati állapotára volt jellemző volt. Ez pedig nem más, mint a magányosság és elszigeteltség érzése, melynek köszönhetően gyakoriak voltak az öngyilkosságok, az alkoholiszmus, agresszív kirohanások.

Nem szabad azt hinni, hogy a cigányság ezzel a stratégiával teljesen meg tudta oldani ezeket a problémákat. Az említett deviáns viselkedésformák rájuk is ugyanúgy jellemzőek voltak. Azonban az egyedi eseteket előszeretettel általánosították a cigányság egészére.⁵¹ Ugyanis nem minden esetben tudták megoldani például a feleség felköltöztetését, és ahogy Havas Gábor is rámutat a korábbi kapcsolatok – földi, barát stb. – révén megalakult brigádokon belül is komoly törésvonalak húzódtak a cigány munkavállalók csoportján belül. Azonban Bársony János rávilágít, hogy ettől függetlenül a brigád tagjai között létezett egyfajta szolidaritás, tehát ha ez egyik tagot sérelem érte, akkor minden különösebb gond nélkül az egész brigád tovább állt egy új munkahelyre.

A munkásszállási, brigád és gyári életvitelen túl azonban a közösségi élet egy fontos és a téma szempontjából elhanyagolhatatlan fórumáról nem esett még szó. Az otthoni közegből kiszakítva, a családtól távol a munkásszállások szigorú szabályaiból adódóan (korlátozott látogatási idők, nincs magánszféra stb.) a hagyományos közösségi életet az utazások alkalmával tudták csak pótolni, lévén a városi környezetbe ezek nehezen voltak beilleszthetőek és ez által annak feladására kényszerültek. Tehát a közös zenéléseknek, szerencsejátéknak, közös élmények megbeszélésének, otthoni problémák megvitatásának a vonat illetve a busz adott teret. Ez erősítette az önbizalmat és csökkentette a magány érzetét, azonban az otthontól való távolságot, kiszakítotttságot nem mérsékelte.⁵² Sőt, ennek nyomán csak inkább nőtt a feszültség az otthoni környezet és az egyén között. Hiába növelte az egyén presztízsét otthonában az állandó munka és a vele járó jövedelem, azonban a meglazult kapcsolatok legalább akkora presztízsveszteséget eredményeztek. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a fent említett szokások továbbélése egy fontos eleme annak, hogy a vándorló életmód tovább létezhetett, habár egy egészen más formában.

Nem nehéz belátni, hogy ennek milyen hosszú távú következményei voltak. Egyrészt a ritka hazalátogatásoknak köszönhetően a cigány családoknál – ez a nem cigány családokra is ugyanúgy jellemző volt – jellemzővé vált az apátlan családok újbóli megjelenése, mely a két világháború közötti időszakra volt jellemző.⁵³ Ezen túl a cigányok helyzetét tovább súlyosbította, hogy a

⁵⁰ BÁRSONY 1981. 66–67.

⁵¹ Az előítéletekről lásd: *Budapest Főváros VB. Munkaügyi Főosztály felmérése a fővárosban dolgozó cigányok helyzetéről*. 1974. Id: BÁRSONY 1981. 36–37.

⁵² BÁRSONY 1981. 76.

⁵³ HAVAS GÁBOR 1982. 196.

nem cigány lakossággal szemben otthonukban az átlagosnál sokkal rosszabb egészségügyi körülmények között éltek, ami önmagában is korai halandóságot eredményezett a cigány lakosság körében. Azonban ezt még tetézte az a tény is, hogy gyakran a maszekolásokat is erejükön túl vállalták el az amúgy is megterhelő fizikai munka mellett, ami szintén rontotta annak az esélyét, hogy magasabb kort is megélnek. Emiatt végül a család igen korán családfő nélkül maradt.

Már említettem, hogy a nyolcvanas évek második felétől a kezdődő recesszió miatt egyre több cigány munkás veszítette el a munkahelyét. Nem elég, hogy a cigányok – itt elsősorban a férfiakra gondolok – a munkásszálláson újból szegregálódtak, de a kötelek fellazulásával saját környezetükön belül is szegregálódtak. Talán az összes következmény közül ez az, ami a legsúlyosabb problémát jelentette, egyik peremhelyzetből a másikba csöppentek, ráadásul a saját otthonukban, ami az egyetlen menedéket jelenthette volna ebben a kiszolgáltatott helyzetben. Így az utolsó esély is megszűnt számukra a kitörésre hátrányos helyzetükből, aminek következtében végérvényesen a társadalom peremére kerültek.

Ingázás mint a vándorló életmód folytatása

Ahogy azt a bevezetőben is említettem azért választottam dolgozatom központi témájául a vándorcigányok helyzetét az államszocializmusban, mert úgy éreztem, hogy ennek a problémának a teljes feltárása még várat magára.

Kétségtelen, hogy voltak sikerei a rendszerváltás előtti kisebbségpolitikának. Többek közt javult a cigányok lakáshelyzete, az iskoláztatás terén is előrelépés volt tapasztalható. Azonban a legnagyobb baj ezzel a kisebbségpolitikával az volt, hogy – mint annyi minden más esetben – számokban és tervekben gondolkoztak. Ez pedig csak tüneti kezelést eredményezett, valójában a meglévő társadalmi feszültségeket nem oldotta fel, sőt tovább mélyítette azt.

Hasonlóképpen a vándorcigányok vagy „kóbor elemek” problémájának megoldása is csak esetleges volt. A munkakerülés, vándorló életmód a történelem során szinte végig deviáns magatartásnak számított. A szocializmusban a közveszélyes munkakerülésért akár szabadságvesztés is járhatott. Csakhogy a vándorcigányok helyzete ennél sokkal differenciáltabb volt.

Láthattuk hogyan, milyen eszközökkel próbálták felszámolni a cigányságnak ezt a számotvető rétegét az államszocializmus alatt kezdve a fekete igazolványtól az internálásig. Azonban hamar felismerték, hogy ez a módszer nem megoldás a problémára. De mint utaltam rá a későbbi tervszerű programok, melyek leginkább a statisztikák tényszerű közlésében kimerülő jelentéseken alapultak, ugyanúgy az akkori kisebbségpolitika helyben toporgását eredményezte, amelyet az egymást követő jelentések szövegei is jól tükröznek.

Ugyanígy a vándorcigányok helyzetét is csak rövidtávon sikerült megoldani. Teljes körűen nem sikerült röghöz kötni őket, hiszen a kulturális különbségeknek köszönhetően így is maradtak olyanok, akik időszaki munkából éltek, melynek következtében gyakran kényszerültek lakóhelyet változtatni. Azonban az ingázattal, amellyel végül sikerült a magyarországi cigányok foglalkoztatásán javítani, a cigányságon belül kitermelődött egy a nem cigány lakossághoz hasonló ingázó munkásréteg.

Azonban ezzel az ingázó életmód újból felélesztette azokat a szokásokat és életvitelt, mely a korábbi korszakok vándorcigányaira volt jellemző. Azonban ezúttal ez a vándorlási folyamat a családi kötelekekből kiszakítva zajlott le, távol az otthontól, amely újabb gátját vetette a sikeres társadalmi integrációnak, hiszen az egyén ez által saját környezetéből is kitaszítottá vált, ahogy

erre korábban utaltam Bársony tanulmánya kapcsán. Mégis miért gondolom úgy, hogy az ingázás a vándorló életmód folytatásának vagy új alakulatának tekinthető?

Ellenérv lehet, hogy nem csak a cigányok ingáztak a lakóhelyük és munkahelyük között, nem csak ők éltek rossz körülmények között, rendkívül alacsony komfortfokozatú munkásszállásokon. Vagy például a cigány munkavállalók és kubikosok helyzete és életvitele között alig fedezhető fel különbség.

Pont ellenkezőleg. Számos különbség fedezhető fel a nem cigány és cigány ingázást folytató férfiak között. Bársony már idézett tanulmányában, amikor a az ingázások során kialakult társasági életről ír, tulajdonképpen megválaszolja a kérdést.

Formoso egy 1986-os tanulmányában tesz egy, a téma szempontjából nagyon fontos dolgot rá. Arra, ahogyan a cigány társadalom elkülöníti, és ez által meghatározza önmagát a nem cigány társadalommal szemben, mi a különbség cigány és „gádzsó” közt. Formoso a következőképpen mutatja be, hogy végülis, ha nem is tudatosan, de valahol vándorként definálják magukat a cigányok. Formos szerint a cigányok számára „egy gádzsó egyszerre jelenti az idegent, a parasztot és a letelepültet.”⁵⁴ Az idegenség itt a cigány és „gádzsó” kultúrák közötti idegenséget jelenti. Ha pedig a gádzsó paraszt, akkor a cigány nemcsak, hogy nem-paraszt, de nem is letelepített ember. Felmerül a kérdés, hogy akkor minden cigányt – tartozzon bármelyik csoporthoz is – egységesen vándorlónak („vojázsör”) kell tekinteni és ők minden vándorlót cigánynak tekintenek?

Formoso szerint lényegében arról van tehát szó, hogy a letelepedést követően a cigányok továbbra is elődeik vándorló életmódjára való hivatkozással különböztetik meg saját magukat a többségi társadalomtól, ami azt feltételezi, hogy ennek a vándorló életmódnak egyes „jellegzetes cselekvési és gondolkodási sémái” továbbra is fennmaradtak.

Véleményem szerint a dolgozatomban bemutatott források, esettanulmányok erről a jelenségről tesznek tanúbizonyságot. Akár a Havas által bemutatott foglalkozási stratégiákra, akár Bársony esettanulmányában leírt szabadidőtöltésre, akár az ingázás során folytatott társasági életre gondolunk, pontosan ezeknek a korábbi életmódban gyökerező kulturális mintáknak a továbbélését bizonyítják, melyek alapján az ingázás a vándorló életmód egy egészen sajátos formájának tekinthető. Hiszen pont ezeknek a kulturális sémáknak köszönhetően tesznek, ha szándékolatlanul is, az ingázók cigányok maguk és az ingázó nem cigányok között.

Ahhoz, hogy az ingázás a vándorló életmód folytatásává váljon nem feltétlenül van szükség a család közelségére, hiszen ahogy Montaiou Emmanuel Le Roy Ladurie által bemutatott „transzhumáló” nomád férfitársadalmának tagjai⁵⁵, még a szoros családi kötelékekből kiszakítva továbbra is az otthonról hozott, örökölt minták alapján cselekszenek, alakítják társas kapcsolataikat.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk ennek az életformának a negatív hatásairól sem. Itt azonban nem csak egyéni életutakról van szó. Ezek a társadalmi folyamatok alapjaiban az egész cigányságot érintették. Nem csak az egyén esetében okoztak olyan tudati állapotot, ami alapjaiban ellehetetleníti a felemelkedést és a teljes kilátástalanság érzését eredményezi, de ugyanakkor szétzilálta a cigány közösségeket is és az asszimilálódás helyett sokkal inkább marginalizálódtak. Ennek hatását nem csak közvetlenül a rendszerváltás után, hanem még napjainkban is érzékelhetjük. Ezeknek a hatásoknak a feltárása további kutatások tárgya lehetne. *

⁵⁴ FORMOSO, BERNARD 2000. 32.

⁵⁵ LE ROY LADURIE, EMMANUEL 1997.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁRÁNY ZOLTÁN 2003: *A kelet-európai cigányok. Rendszerváltás, marginalizálódás és nemzetiségi politika.* Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó.
- BÁRSONY JÁNOS 1981: *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban.* Budapest, Népművelési Intézet.
- CSALOG ZSOLT 1993: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle* 1993. 1. sz. 29–35.
- CSALOG ZSOLT 1973: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a cigányság fogalmához. *Világosság* 1973. 1. sz. 38–44.
- DEMSZKY GÁBOR 1980: „Cs” *Kritika* 1980. 10. sz. 18–21.
- DUPCSIK CSABA 2009: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. 1890–2008.* Budapest, Osiris Kiadó.
- FORMOSO, BERNARD 2000: Cigányok és letelepültek In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa.* Budapest, Új Mandátum. 29–169.
- FRASER, ANGUS 1996: *A cigányok.* Budapest, Osiris Kiadó.
- GAÁL GYÖRGY 2007: A dánosi rablőgylökosság – és ami mögötte van. *Médiakutató* 2007. ősz.
- HAVAS GÁBOR 1982: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- HOÓZ ISTVÁN 1987: A cigány népesség számának alakulása. *Statisztikai Szemle* 1987. 2-3. sz. 220–233.
- KARSAI LÁSZLÓ 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- KÁLMÁN ANDRÁS 1946: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle* 1946. 8–9. sz.
- KEMÉNY ISTVÁN 2000: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR 1998: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és Adattár.* Budapest, Socio-typo.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL 1997: *Montaillou. Egy okszitán falu életrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.
- MEZEY BARNA (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985.* Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
- NAGY PÁL 2004: *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század.)* Pécs. http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/korai.rtf Hozzáférés: 2012. április 15.
- NAGY PÁL (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből. (1758–1999).* Gödöllő, Szent István.
- OKELY, JUDITH 1983: *The Traveller-Gypsies.* Cambridge, Cambridge University Press.
- PRÓNAI CSABA (szerk.) 2000: *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa.* Budapest, Új Mandátum.
- PURCSI BARNA GYULA 2001: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő* 2001. 6. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-szemelyi-igazolvany-es-munkatabor> Hozzáférés: 2012. április 18.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY – KARSAI ERVIN 1992: *A cigányok története. Le romengi historija.* Budapest, Művelődési és Közköztudományi Minisztérium – Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- TURNER, ROYCE 2000: *Gypsies and Politics in Britain.* The Political Quarterly vol. 71. 2000. no. 1.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. MSZMP KB PB, 1961. június 20.
- A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása. 1968. június
- A Magyarországi cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Politikai Bizottság Határozata. 1979. április 18.
- A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1974. június 11.
- A Városi Tanács VB. Titkárságának beszámolója a városi cigányságnak helyzetéről. 1977. november 25. Szentés A Győr-Moson-Sopron Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály feljegyzése a cigányok munkaügyi helyzetéről 1960. mjus 6., Győr.
- Szatmár-Bereg vármegye cigánykérdésről tartott ülésének jegyzőkönyve 1948. június 23. Mátészalka.
- Szatmár-Bereg vármegye törvényhatósági bizottsági ülésének jkv.-i kivonata 1948. október 27. Mátészalka.
- VENDÉGH ENDRE: *A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai.* Előadás. 1959. november 13., Budapest.